

СТУДЕНТИ-ГУМАНІТАРІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ ЗА СВОЇ ПРАВА І СВОБОДИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Під впливом розвитку капіталізму, в досліджуваний період, відбувалися значні соціально-економічні зміни в Україні. Ріст національної самосвідомості, прагнення до утвердження української національної ідеї, створення власної державності – все це хвилювало прогресивних представників освіти, культури, гуманітарну вищу школу. Ці процеси не оминали й студентську молодь. Тим більше, що царат здійснював політику, спрямовану на зміцнення й об'єднання імперії, обрусіння іногородців. Ці ідеї проголошувались з кафедр університетів, які вели відверту боротьбу за розум і душу підростаючого покоління.

Питання участі студентської молоді у суспільно-політичному житті та національних рухах привертала увагу багатьох дослідників різних періодів - імперського, радянського та сучасного. Перші спроби змалювати картину місця і ролі студентства в суспільно-політичному житті були зроблені одночасно з розвитком студентського руху в другій половині ХІХ – на початку ХХст., чим було покладено початок історіографічної бази з проблеми. У перший період виділився ряд робіт так званий офіційний, чимале місце в якому присвячено питанням студентського руху, що розглядалося у різко негативних тонах (Георгиевский А.И. “Краткий исторический очерк правительственных мер и предначертаний против студенческих беспорядков”; Рождественский С.В. “Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения” та інші). Гостра криза в галузі вищої освіти наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. викликала широку полеміку в російському суспільстві та цілий ряд публікацій ліберального напрямку (Мельгунов С. “Из истории студенческих обществ в русских университетах”; Милуков П. “Университеты в России”; Трубецкой Е.Н. “К вопросу о причинах беспрестанно возникающих в наших университетах студенческих беспорядков” тощо).

У радянський період висвітлення теми можна звести до трьох груп наукових розвідок: перша група охоплює дослідження участі студентства у революційному і партійно-політичному русі, головним чином, у структурі РСДРП. У них студентський рух трактовано як несамотійну складову пролетарського руху (Выдрин Р. “Основные моменты студенческого движения в России”; Чичерин Б.Н. “Россия накануне XX столетия”; Чертков В. “Русские студенты в освободительном движении” та інші). Тематика студентського руху знайшла вияв у ряді історико-партійних досліджень та загальноісторичних працях (Щербаков Д.М. “Діяльність революційних соціал-демократичних організацій України по політичному вихованню пролетаріату та керівництву робітничим рухом у передреволюційний період (1895-1904)”; Гермайзе О. “Нариси з історії революційного руху на Україні”; Премислер І. “Революційний Рух на Україні на початку ХХ століття (1900-1903)”).

Ряд дослідників - Деревинський Д. В., Калінцев Ю.О., Книш Г.Н., Просяник М.П., досліджуючи питання громадсько-політичної і революційної діяльності студентства України, намагались охопити у своїх працях загальноукраїнський регіон. Друга група висвітлювала проблеми студентства як специфічної складової частини інтелігенції, чому були присвячені ряд загальних праць Лейкіної-Свирської В., Єрмана Л., Щетініної Г. та інші. Третя група охоплює публікації, присвячені історії вищої освіти та окремих вузів, у яких певне місце відводилося огляду студентських питань.

Третій, сучасний період, характеризується поживаленням історичних досліджень щодо студентської проблематики. Серед сучасних дослідників даної проблематики слід виділити: А. Ю. Парфіненко, Н. М. Левицька, Г. А. Камчатнова, Г. О. Косінова, С. І. Посохова, О.Є. Іванов, П. В. Гришуніна, Д. А. Зав'ялова, Н. Н. Юркіну, М.В. Григор'єву, М.Е. Кругляк та інших [1].

Монографія О. Є. Іванова “Студенчество России конца ХІХ – начала ХХ в.: социально-историческая судьба” присвячена безпосередньо студентству Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Незважаючи на деякі послаблення, що сталися у пост миколаївські часи, ідеї Миколи I щодо „приручення” як професорів, так і студентів університетів визначали атмосферу цих навчальних закладів, намагання уряду зміцнювати монархічну ідею в нових історичних умовах. Про це нагадували професорам університету св. Володимира учасники студентських заворушень у Києві 1884 р. У прокламації „Русскому обществу от киевских студентов” автори наводили слова Миколи I, звернені до студентів і професорів під час його відвідання Київського університету: „Мне нужна беспредельная преданность, бессознательная покорность, беспрекословное повиновение...Горе тому, кто нравственным или политическим направлением не будет соответствовать моим предначертаниям...”[1, с.286]. Звертаючись до професорів, цар мовив: „Вы у меня смотрите, наука наукой, но, если не будете обращать внимания на развитие нравственных начал в студентах и политического направления, согласно с моими мыслями, я разберусь с Вами по-своему”[1, с.286]. Такий історичний „заповіт” визначив зміст діяльності, морально-політичні канони певної частини професури, її переконання і поведінку.

Попри пасивність переважної більшості професури, студентство в кінці 70-х – початку 80-х років XIX століття почало активно виступати, відстоюючи університетську автономію, свої інтереси і права. Цей етап характерний для усіх університетів як етап академізму в студентському русі [2, с.18].

Початок цього періоду співпадає із піднесенням революційного руху у 70-х роках. Революційне піднесення в країні звичайно ж позначилося на настроях і діях студентства великих промислових міст, якими були Київ, Харків, Одеса. Про це знаходимо вагомі свідчення в архівних і мемуарних джерелах епохи.

Так, спогади Володимира Дебогорія-Мокрієвича дають уявлення про студентський рух зазначеного періоду. Сам їх автор був відрахований з Київського університету, засуджений до каторжних робіт як державний злочинець, але втік з-під нагляду і оселився в Швейцарії. Як і М.Драгоманов, він входив до списку осіб, котрі підлягали розшуку [3, арк. 687].

В.Дебогорій-Мокрієвич пише, що на відміну від 60-х років початок 70-х, передусім, у Києві, характеризується відчутним пожвавленням серед студентів. Одне за одним виникають студентські каси, їдальні, бібліотеки. У 70-ті роки студенти беруть активну участь і в „ходіннях у народ”, революційній пропаганді поміж робітниками міста, мають безпосередні зв’язки з так званою комуною (1873 – 1874 рр.). В. Дебогорій-Мокрієвич зауважує: „Важко описати все те, що відбулося у двох південних центрах – Одесі та Києві – 1877 – 1878 років. Тут було щось схоже на з’їзд революціонерів, він був викликаний не домовленостями, а життям. Студенти хвилювалися” [4, с. 95].

70-ті роки – це роки, так званого українофільського руху в Києві та інших містах України. У Києві він пов’язаний з іменами викладачів університету Св. Володимира – М. Драгомановим, В.Антоновичем, П.Житецьким та іншими. У цей період видається багато книжок українською мовою, київські „українофіли” мали змогу проводити свої думки через пресу („Київський телеграф”).

Значного поширення українофільський рух набув в Одесі. Так, у донесенні Тимчасового Одеського генерал-губернатора Київському генерал-губернатору від 27 листопада 1879 року говориться, що українофільська партія має значний вплив на соціальний рух Росії. Українофіли, як кожна партія, що вороже ставиться до уряду, „составляет удобную почву для революционного брожения и главное... она больше всякой другой партии поставляет адептов социального учения”[5, арк. 16]. У донесенні вказується, що дуже багато українофілів на півдні, серед учителів. Вони пропагують ідеї Шевченка, Запорозьку вольницю, любов до простого люду, ворожість до влади, наповнюють дитячі голови соціальними ідеями.

Ідеї руху за українську національну ідею хвилювали і частину студентського загалу. Тому виступ офіційної влади проти українства, викликав протест серед студентства, невдоволеного діями представників влади, спрямованими на придушення паростків національного відродження. Це одна з головних причин заворушень серед студентів наприкінці 70-х років. Зростаюча національна свідомість зумовлювала внутрішній протест,

який виявився в прагненні відстоювати свої національні права, але в координатах самодержавства.

За даними поліцейського відомства, до українофільської партії входили не лише студенти, а й люди зрілого віку, представники науки, професори, вчителі гімназій. Їх матеріально підтримували багаті землевласники – українці [6, арк. 687]. Іншою, локальною причиною була непопулярність серед студентів і прогресивних професорів ректора університету проф. Матвеева, медика за фахом. Вона була зумовлена негативними морально-етичними якостями посадовця, а також відвертим “діляцтвом” в епоху капіталізації Києва.

Професор Матвеев, а також деякі інші професори, особливо медики і юристи за фахом, котрі мали приватну практику, обіймали „теплі” посади в банках, були домовласниками, членами акціонерних товариств та міського самоврядування. Постать професора-торгаша, акціонера, можновладця не сприймалася прогресивним студентством, викликала протистояння.

Атмосферу „академічної чистоти” порушували і професори-донощики. Їх доноси торкалися, як правило, прихильників української ідеї, так званих українофілів.

За свідченням автора брошури „Мартовское движение”, крім зазначених категорій викладачів, була й незначна за чисельністю група – „вчених-гризунів” – вони нічого не бачили, крім своїх кабінетів і бібліотек, були байдужими до всього, в тому числі і до своїх студентів.

Прихильники високої ідеї, борці за розвиток української культури, переслідувалися, як бачимо, царатом.

Серед вагомих причин, що зумовили заворушення студентів Київського університету 1877-1878 років, розголос яких дійшов до Харківського і Одеського, були такі [7, с. 24]:

- 1) загальне піднесення революційного руху в Києві;
- 2) поглиблення культурного і національного руху серед української інтелігенції і молоді 70-х років;
- 3) опозиційні настрої, пов’язані з Турецькою війною;
- 4) намагання внести зміни до ліберального Статуту університету 1863 р.;
- 5) значна дистанція між професорами і студентами, не вельми високий моральний рівень частини професорів, зневага до них студентів.

Апогеєм революційності студентів Київського університету був березень 1878 року. Проте йому передувала низка студентських заворушень, починаючи з 1877 року.

Їх мета – відстояти людські права, усунути втручання жандармерії і поліції в університетське життя, позбутися викладачів, які втратили моральне право бути наставниками студентів.

На знак протесту проти арешту студента-медика Миколи Подольського, який стався після замаху на прокурора Котляревського, 300 студентів зібралися на сходку в Київському університеті. Мова йшла не лише про безвинність Подольського М. і його хворобливий стан, а й про несправедливість, утиски, образи з боку місцевої поліції, проти студентів. Звернення до ректора, представників влади, генерал-губернатора нічого не дали.

Студенти вимагали передачі Подольського їм „на поруки”. Вони розраховували на підтримку популярного серед них професора-юриста Б.Кістяківського. Студенти кілька разів, всупереч заборонам, збиралися на сходки. Ректор вказав студентам на „незаконність” їх дій і запропонував розійтись, а хто ослухається буде притягнутий до університетського суду. Сто з присутніх студентів вийшли, решту взяли на список. Проте, наступного дня половина з тих, що облишили зал звернулися до проректора з вимогою, щоб їх також переписали.

Студентська непоко́ра завершилась розправою – вироком університетського суду. Студенти-бунтарі були розподілені на чотири категорії. До першої категорії віднесли тих, хто був на підозрі у жандармів і поліції; хто був особисто неприязним ректору і проректорам, інспектору; хто брав активну участь у „березневому русі” (голови зборів, сходок, депутати). До четвертої категорії увійшли ті, за кого просили професори та впливові знайомі; до третьої – родичі та знайомих членів суду; до другої – решту тих, що не ввійшли до попередніх категорій.

Автор львівської брошури зауважив, що в складі професорів суду знайшлося чотири особи, які „хотя слабо до ничтожества, заявили свое несогласие с судом”. Вирок університетського суду такий: 44 особи виключено на три роки з „вовчим білетом”; 75 – на два роки (без дальших обмежень); 10 – на один рік; 8 – винесено сувору догану; 6 – виправдано [8].

На той час (1878 р., березень місяць), у Київському університеті навчалося 870 студентів і сторонніх слухачів. З них 142 особи (майже шоста частина контингенту) дістали різноманітні покарання. Незважаючи на санкції університетського суду і досить суворі кари, почалися арешти студентів і адміністративні висилки. Цей поліцейський захід зустріла з обуренням не лише студентська молодь, а й широка громадськість Києва. У брошурі „Мартовское движение” повідомляється, що першу партію покараних студентів проводжали понад 1500 осіб, виконувались українські пісні, суголосні події. Київський губернатор повідомляє Петербург: „Удаленных из Киева студентов товарищи и нигилисты провожали с песнями и криками “ура”. Одночасно до начальника київської жандармської управи був спрямований циркуляр, в якому зазначалося, що „вся нынешняя история есть результат распушенности студентов... Виною всему профессору, которые, желая приобрести популярность вооружают студентов против своих же товарищей, других профессоров... Не мало студенческую историю раздували г.г. Житецкий, Цветковский и все прочие хохломаны, которые нашли теперь приют в военной гимназии” [8].

Події березня 1878 року і передуючі їм, свідчать про загострення стосунків між професорами – прихильниками української ідеї та тими, хто проводив сумлінну русифікаторську політику царського уряду. Подібні розташування були і серед студентства.

„Березневий рух” став поштовхом до заворушень студентів Харкова, Одеси, Москви, Казані.

В Одесі відбувалися студентські зібрання, на яких висловлювалося співчуття київським студентам, передбачалося надіслати до Києва депутацію з адресою. Адміністрація університету намагалася пом’якшити бунтарський вияв студентів шляхом розв’язання питання щодо проведення сходок, відкриття студентської їдальні.

Харківські студенти тепло вітали киян, яких з „вовчим білетом” висилали за межі України. Московські студенти висловлювали свої симпатії до студентів-засланців, передавали їм харчі, одяг.

Автор роботи „Мартовское движение” підкреслює, що цей рух – явище неминуче за сучасного стану студентства в російській державі і як таке, що його знищити і навіть послабити карними заходами, воно потребує радикальних змін, перегляду як становища студентства, так і суспільства загалом.

Продовженням подій у Києві, Одесі навесні 1878 року були заворушення студентів харківських вищих шкіл. Треба підкреслити, що частина студентів Київського Св. Володимира та Новоросійського університетів продовжували збиратися на сходки, виставляти вимоги щодо поліпшення свого становища.

Після цього до університету прибули поліцейські і було вивішено оголошення про те, що в університеті починаються канікули. Про це студенти довідалися прийшовши на лекції до університету. Вони забралися на сходку і звернулися до ректора, з вимогою вивести поліцію з приміщення. Цього не сталося. Студенти звернулися до губернатора, який став вимагати, щоб вони розійшлися. Ці „перемовини” завершилися тим, що проти 100-150 беззбройних студентів було виставлено цілий козачий полк. Сутичка закінчилась побиттям студентів нагаями, пролиттям крові. Сцену побиття бачили мешканці Харкова, які почали збиратися на вулиці біля університету. У густому людському натовпі лунали гнівні вигуки, було чути крики жінок. Деякі студенти, що вирвалися від козаків, вирішили звернутися до професорів за захистом. Професори попередили студентів, котрих було побито і були на тілі знаки бійки. Вони написали протоколи, а покалічених було відправлено до клініки. За цим пройшли арешти студентів і виселення їх на північ.

Рух київських студентів у березні 1878 року замовчувався офіційною владою. З цього приводу було офіційне повідомлення 10 квітня 1878 р., яке передрукував проурядовий альманах „Киевлянин” [9, с. 8]. Цю офіційну прогалину вирішили заповнити самі учасники

„березневого руху”. У книзі „Мартовское движение” читаємо: „І ось ми, не лише в інтересах Київського університету і загалом університетів, в інтересах російського суспільства та його життя вважали обов’язком зробити, що обіцяла зробити офіційна російська преса...спробуємо передати сам факт докладно, достовірно зробимо спробу пояснити все глибше й вірніше, ніж це зробили „Правительственный вестник” і „Киевлянин”[9, с.8].

Про ставлення до „березневого руху” прогресивних викладачів Університету Св. Володимира, прихильників української ідеї говорить той факт, що у публікації зазначеної брошури брав участь М.Драгоманов. У женецькій брошурі 1889 року „Либерализм и земство в России” М.Драгоманов пише, що кілька рукописів з Києва відправлено було для тиражування до Галичини. З них була оперативно набрана та побачила світ брошура „Мартовское движение”. Кошти для видання цієї брошури збрала Київська громада.

Значення цього видання підкреслює М.П.Драгоманов: „За останній час тільки книжечка „Мартовское движение” виставляється як своєю докладністю, так і самим показом”. І далі він закликає інші університетські міста йти „за достойним цивілізованих людей прикладом видавців київської книжечки, не задовольнятися казенними звітками про студентський рух”[10, с. 274 -275].

М.П.Драгоманов, на нашу думку, дав об’єктивну оцінку студентських рухів в 70-ті роки, зокрема 1878 року [11, с.273- 313]. Він відзначав, що, по-перше, в усіх студентських протестах Росії виявлена менша частина протестантів, а не більша. А будь-який протест в ім’я корпорацій, наприклад, студентської, тоді тільки і має силу, коли за нього більшість корпорації (або вся). По-друге, аналізуючи громадську мотивацію участі студентів у “рухах”, автор підкреслив, що “більшість всієї громади Росії занадто лакейська, щоб приєднатися до будь-якого протесту, а тут же той, хто не приєднується до студентського протесту, має водночас говорити, що “права студентські” дуже тісні, що всякий чоловік дуже недовго буває студентом, і що довелось б підставляти, якщо не голову, то всю кар’єру. У студентських рухах було більше студентів 1-2 курсів, а менше 3-5, що найкраще показує силу молодшого студентського волелюбства. По-третє, в тому останньому русі (кінець 70-х) виступало більше спільноти між студентами всіх вищих шкіл, ніж будь-коли раніше. По-четверте, кількість протестувальників мусить зменшитись після таких вчинків начальства, як відповідь “нагайкам” та бажання академічних прав. Ця відповідь мусить же поставити перед студентами питання: битись чи миритись? І думку, коли битись, то битись зі зброєю, – тоді за щось ширше, ніж каси кухмістерські, сходи тощо. З другого боку, сцени биття студентів в очах громади мусять в неї збудити думку про спільність студентської справи з суспільно-громадськими правами [12, с. 289].

Підводячи підсумок наведеним роздумам, М.Драгоманов вважає, що основа студентських протестів має бути більш широкою. “Люди, котрим дають вищу освіту, не можуть же не бачити гострої неадаптованості порядків наших...”. “Як би там не було, а в Росії справді виступають проти неадаптованих державних порядків майже цілком тільки дуже молоді люди, найбільше студенти вищих шкіл - і, значить, тільки вони звертають громадську увагу на потребу зміни цих порядків”[12, с. 290].

Не вийшов за межі академічних вимог і студентський рух у Київському університеті 1884 року. Це був ювілейний рік 50-ти річчя університету, який співпав з введенням в дію університетського Статуту. У прокламації “Русскому обществу от киевских студентов”, з приводу студентських хвилювань 1884 р. в Києві, подана характеристика цьому Статуту. У ній підкреслюється, що починаючи з 1863 року - року ліберального університетського Статуту - проти нього розпочалася підпільна війна. Близько 20 років вона велася всілякими засобами, аби перетворити університет на дресирувальний заклад. За новим Статутом знову поновлюються часи капральської прямолінійності, карцерів, мундирів.

У названому зверненні його автори аналізують причини, що спровокували студентські заворушення під час університетського свята. У прокламації зазначається: “... Університетське свято є світлою крапкою на похмурому фоні. Усім інтелігентним людям воно дає можливість сказати: “ні”! Думки та ідеї не задавити штиками. А вихованцям закладів, як бувшим, так і дійсним, таке свято дає можливість висказатися. зібравшись

разом, встановити ту єдину думку, яка так необхідна, так підтримує всіх членів однієї невеликої численно, але сильної морально інтелігентної родини”[13].

Як бачимо, студенти прагнули скористатися нагодою свята для єднання між собою, та випускниками попередніх років, а також зі своєю професурою. Вони вбачали у святі можливості єднання на ґрунті духовному, спільному для інтелігенції. На пропозицію ректора було створено комісію зі студентів різних курсів і факультетів, яка вирішила 8 вересня 1884 р., у день урочистого акту, влаштувати в приміщенні університету студентську вечірку.

Програма цього вечора включала музичну частину під керівництвом М.В.Лисенка, яка складалася з хорового і сольного співу. Передбачалося виконувати хорові російські, українські, польські, сербські, чеські та інші пісні. На вечір мали бути запрошені всі колишні й теперішні професори та викладачі, всі колишні, теперішні й майбутні студенти; гості свята з інших університетів.

Така програма мала сприяти єднанню університетської інтелігенції. Проте ректор вирішив допустити до участі в святі лише 300 студентів, причому принципово наполягав студентам випити та закусити. За таких умов студенти відмовилися від солідарності з ректором і самій участі у святі.

Тактика непопулярного серед студентів ректора Н.К.Ренненкамфа, юриста за фахом, відомого більше як ділка, ніж вченого, члена різних рад, товариша міського голови, диктувалася побоюваннями небажаних вчинків в присутності високих адміністративних осіб.

Студенти після пропозицій ректора збираються на сходку, яка ухвалила:

- а) відмовитися від будь-якої солідарності з офіційною програмою свят;
- б) всі квитки вважати недійсними;
- в) вимагати від г. Ренненкамфа присутності всіх студентів на урочистому акті. У разі невиконання цієї вимоги всім студентам з'явитися в день акту до будинку університету для демонстрації.

Таким чином, заворушення, які були підготовлені попередніми подіями, зокрема введенням реакційного Статуту, дістали останній поштовх - неповагу до особистості студентів, не бажання рахуватися з їхніми намірами, власне кажучи, запровадження поліцейських обмежень з метою дотримання “порядку”.

Студенти в день урочистого акту зібралися біля університету, — закидали камінням карету Н.Победоносцева, влаштували похід Хрещатиком, під час обіду в будинку ректора Ренненкамфа побили шибки.

Все це було поза стінами університету, в якому під час урочистого акту оголошувалися списки тих студентів, творчі праці яких визначалися такими, що мають наукову цінність.

Міністр освіти Делянов вимагав від місцевої влади найрішучих заходів щодо припинення студентських заворушень. Він телеграфував до Києва: “10 сентября. Киев. Генерал-губернатору. Покорнейше прошу прекратить университетские беспорядки посредством полиции и войска. Без этой решительной меры по примеру киевских произойдут волнения в других местах. Делянов”[13].

“Киев. Попечителю Голубцову. Самое стояние огромной толпы на площади - есть скандал. Попросите местное начальство употребить надлежащие меры против такого бесчинства”, - писав міністр Делянов. Почалися арешти студентів. Цей захід викликав збурення. Попечитель Голубцов доповідав Делянову, що становище вкрай тяжке як в середовищі студентів, так і серед професорів. Тривають арешти. Припинено заняття в університеті. Все це підсилює загальне збудження. Студенти без роботи (тобто без навчальних занять) зосереджують свою увагу на останніх подіях, постійно збираються в приватних гуртках, сенсаційні чутки викликають озлоблення. Серед певної частини професорів - тривога, взаємні підозри, поширення чуток про звільнення з університету.

Міністр Делянов запропонував попечителю Санкт-Петербурзького університету разом з ректором встановити найсуворіший нагляд за студентами, звертатися за сприянням до градоначальника. Подібні розпорядження дістав і ректор Московського університету.

Київський університет, за розпорядженням міністра освіти, закрили до 1 січня 1884 р. Всі студенти були виключені з університету їм запропоновано знову подати прохання про

прийом. Після “чистки” лише частина “благонадійних” студентів була прийнята до університету. Студенти, які проживали в інших містах, були вислані на батьківщину.

Характерним, з точки зору політичної оцінки подій у Києві, є звернення “К московському студенчеству от центрального кружка общестуденческого Союза”. У зверненні говориться, “що протест з боку студенства лише тоді може бути плідним, коли він буде мати характер опозиції всьому російському політичному ладу... Уряд йде гігантськими кроками до революції: не будем відвертатись від неї!” [14, с. 91- 103].

Студентський рух в Києві 1884 р. став поштовхом для поширення заворушень серед студентів усієї Росії. Як свідчить цитата із звернення центрального гуртка загальностудентської спілки, студентський рух починає орієнтуватись на розв’язання більш політичних питань.

У 80-ті та на початку 90-х років студенти університетів зміцнюють зв’язки між собою об’єднуючись у земляцтво.

Отже, рух за права студентів, автономію університетів був суто академічним. Але енергійні дії хоча б певної частини студентської молоді, вихід на вулиці, демонстрації, сходки, навіть провокації проти окремих владних осіб поряд з неадекватно жорстокою реакцією влади, привертала увагу населення, викликали співчуття прогресивно налаштованих професорів, широкої громадськості. Студентський рух впливав на формування громадянської свідомості населення, акцентував увагу на соціальних бідах і негараздах тодішньої Росії. Під впливом революційно мислячих громадських діячів, таких, як М.П.Драгоманов, настав процес осмислення студентських заворушень, їх соціальних причин. Все це готувало підвалини для зміни характеру і соціальних ідеалів студентських виступів і руху загалом.

Література

1. “Киевская старина”, Лютий 1884 р. – С.286. **2.** Лазаревський. Київське студентство 50 років тому. / Лазаревський. – Записки. Київ. ІНО. – Кн.11,1917 р. **3.** ЦДАК. – Ф. 442. - Оп.834. - Спр.1,2,4. Спогади Володимира Дебогорія-Мокриєвича про студентський Рух. - Арк. 687. **4.** Дебогорій-Мокриєвич В.К. От бунтарства к терроризму./ В.К. Дебогорій-Мокриєвич – К.,1930. – 95 с. **5.** ЦДАК. – Ф.442. - Оп. 829. - Спр.416. Донесення Тимчасового Одеського генерал-губернатора Київському генерал-губернатору від 27 листопада 1879 року. – Арк.16. **6.** ЦДАК. – Ф.442. - Оп. 839. - Спр. 89. Дані поліцейського відомства про входження до українофільської партії не лише студентів, а й людей зрілого віку, представників науки, професорів, вчителів гімназій. – Арк.687. **7.** Назаревський О.А. “Березневий Рух” київських студентів р. 1878. Відомості про видання: Вирізка. – 102-122 с. **8.** Газета “Киевлянин”, 11 квітня 1878 р. **9.** Мартовское движение студентов киевского университета 1878 года. - Львов, 1878 г. – С.8. **10.** Драгоманов М. “Громада”. – № 4. – Женева, 1879 р. – С.274-275. **11.** Драгоманов М. Грунт, книжка та “препятствия” (листи і уваги про новини на Україні): Люди книжні і поліція: студентський рух в Харкові, Петербурзі, Києві і Одесі // Громада (Женева). – 1879. – №4. – С.273-313. **12.** Драгоманов М. “Громада”. – № 4. – Женева, 1879 р. – С.289. **13.** Каторга и ссылка. – 1930. - №5. **14.** Бухбиндер Н. Студенческие волнения в Киеве в 1884 году (По неизвестным архивным материалам) // Каторга и ссылка. – 1930. – №5.